

НОТАТКИ І РОЗДУМИ

АНАТОЛІЙ ПОДОЛЬСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПАМ'ЯТЬ ПРО ГОЛОКОСТ: СПРОБА АНАЛІЗУ ДЕЯКИХ АСПЕКТІВ

Рівень осмислення історії Голокосту в сучасному українському суспільстві є, на наш погляд, складовою принаймні двох проблем інтелектуального дискурсу в середовищі гуманітарної інтелігенції й, очевидно, українського соціуму. Перша з них є концептуальною – це нелегкий процес конструювання історичної пам'яті чи пам'яті про історичне минуле, моделей цієї пам'яті, культури пам'яті, створення парадигми власної національної історії і в даному випадку – місця історії Голокосту в національній та українській пам'яті. Друга безпосередньо пов'язана з першою – це місце єврейської спадщини, українсько-єврейських взаємин, єврейської культури в концепції української історії та історіографії. Від її розуміння залежить усвідомлення того, чи існують єврейська історія та культура, чи стали вони інтегральною частиною української історії та культури, чи й надалі все обмежується лише констатацією того факту, що «вони жили серед нас». Саме так було сказано про українське єврейство в ході однієї з поодиноких публічних дискусій щодо українсько-єврейських стосунків XIX–XX ст.¹

Відтак, намагаючись дати відповідь на непросте запитання: чи можливо розглядати долю українського єврейства як частину загальної історії українців, а трагедію євреїв як складову частину трагедії України часів Другої світової війни, спробуємо проаналізувати деякі аспекти теми, яку формуємо так: «Українське суспільство і пам'ять про Голокост».

Деякі тези пропонованої статті автором було надруковано в: *Osteuropa. Impulse für Europa Tradition und Moderne der Juden Osteuropas*. – 2008. – № 8/10. – С. 445–454, а також у збірнику: Друга світова війна і доля народів України: 3-тя Всеукраїнська наукова конференція. Київ, 27–28 жовтня 2008 р. Тези доп. – К., 2008. – С. 6–7.

¹ Дискусія відбулася на сторінках українського видання «Критика» в №№ 4, 5, 9, 10 за 2005 р. Її учасниками були історики Софія Грачова, Ярослав Грицак, Марко Царинник, Жанна Ковба, Іван-Павло Химка та ін.

Спробуємо виокремити три аспекти: академічний або науковий; педагогічний чи просвітницький; суспільний і/або політичний. Досить часто ці аспекти переплітаються, оскільки пов'язані між собою, але вони мають і специфічні особливості. Розглядаючи їх окремо й у зв'язку, спробуємо комплексно проаналізувати проблему.

У дослідженні історії Голокосту від початку 1990-х років в Україні зроблено досить багато. Кардинальна відмінність української історіографії від радянської полягає в тому, що ця тематика стала спеціальним об'єктом вивчення, одночасно розпочався процес формування наукової школи з історії Голокосту в Україні². Українська історіографія Голокосту формувалася від регіональних досліджень і публікації мемуарів до підготовки узагальнюючих праць із різних аспектів, публікацій фундаментальних збірників документів³, дисертаційних досліджень, яких, однак, ще надто мало⁴.

За оцінкою одного із провідних українських істориків Ярослава Грицака, десятиліття, що триває, для української історичної науки мусить пройти під

² Див., наприклад: *Подольський А.* Тема Голокосту в сучасній українській історіографії: проблеми наукових досліджень та інтерпретацій // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукр. наук. конф. – К., 2005. – С. 32–34; *його ж.* Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи // Катастрофа і опір українського єврейства: Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – К., 1999. – С. 26–38.

³ Див., наприклад: *Попович М.* Еврейский геноцид на Украине // *Философская и социологическая мысль.* – 1994. – № 4; *Грицак Я.* Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни // *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – Львів, 2004. – С. 162–168; *Хонигсман Я.* Катастрофа єврейства Західної України. – Львів.: Львівське регіональне видавництво, 1998. – 350 с.; *Винокурова Ф.* Особливості геноциду євреїв на території Трансїстрії // *Голокост і сучасність.* – 2003–2004. – №№ 4–6. *Гон М.* З кривдою на самоті: Українсько-єврейські взаємини на Волині в 1926–1939 роках. – Рівне: Волинські обереги, 2005. – 192 с.; *Царинник М.* Золочів мовчить // *Критика.* – 2005. – № 8; *Ковба Ж.* Людяність у безодні пекла. – К.: Інститут юдаїки, 1998. – 268 с.; *Левітас Ф.* Євреї України в роки Другої світової війни. – К.: Вирій, 1997. – 272 с.; Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг. / Сост. А. Круглов. – К., 2002. – 486 с.; *Тяглий М.* Места массового уничтожения евреев Крыма в период нацистской оккупации полуострова, 1941–1944: Справ. – Симферополь: БЕЦ «Хесед Шимон», 2005. – 120 с.; Катастрофа і опір українського єврейства: Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. – 424 с.; *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста: Свидетельства и док. / Авт.-сост. Б. Забарко.* – Кн. 1; 2. – К., 2006; *Бабий Яр: человек, власть, история: Док. и материалы: В 5 кн. / Сост. Т. Евстафьева, В. Нахманович.* – Кн. 1: Историческая топография. Хронология событий. – К., 2004. – 598 с. (*далее* – Бабий Яр: человек, власть, история).

⁴ У 1991–2008 рр. було захищено 6 дисертаційних досліджень з історії Голокосту на теренах України. Їх автори: А. Подольський, Ф. Левітас, Ф. Винокурова, А. Гончаренко, О. Суровцев, Н. Сугацька. Дисертації М. Гона, В. Гриневича, Д. Титаренка також частково стосувалися проблематики історії Голокосту в Україні. Нині готуються дисертаційні дослідження Л. Соловки з історії Голокосту на теренах Івано-Франківщини, Ю. Радченка з проблематики геноциду євреїв в Харкові, М. Тяглий працює над дослідженням історії Голокосту в Криму.

знаком вивчення українсько-єврейських відносин у роки нацистської окупації⁵. Дійсно, українська історіографія Голокосту розвивається й надалі, про що свідчить індекс посилань на публікації та наукові видання, які виходять друком в Україні⁶.

Автор статті намагатиметься проаналізувати, як ці дослідження вплинули на історичну науку в цілому та ставлення до теми в державі і суспільстві. Доводиться констатувати, що праці українських істориків, пов'язані із проблематикою Голокосту, залишаються маргінальними у вітчизняній історіографії, але водночас привертають увагу західних колег, які активно працюють над історичними студіями з історії Голокосту на українських землях⁷.

Подібне «непомічання» останнім часом стає дедалі послідовнішим, ба навіть тотальним чи агресивним. Упродовж 2003–2004 рр. вийшли друком академічні видання з проблематики модерної історії України та університетські підручники з історіографії, де згадка про трагедію обмежувалася нагадуванням про Бабий Яр, а жертви перераховувалися в такому порядку: українці, росіяни, євреї... В історіографічних оглядах монографії й публікації з проблематики, пов'язаної з геноцидом проти українського єврейства в період нацистської окупації, просто ігнорувалися⁸. За останні два роки подібне ставлення до єврейських жертв Другої світової війни в Україні та долі інших національних меншин у цей період практично не змінилося – цей аспект національної історії практично повністю ігнорується творцями офіційної історіографії. Особливо вражає фундаментальне видання Інституту історії України та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, присвячене політичній історії України ХХ і початку ХХІ ст.⁹ Фоліант, обсягом понад 1000 сторінок, написаний колективом відомих і авторитетних вчених-істориків України, присвячений основним подіям історії країни зазначеного періоду. Але у розділі, присвяченому подіям Другої світової війни на території України, ми не знайдемо жодної згадки про долю українських

---

⁵ Див.: *Грицак Я.* Украинская историография, 1991–2001. Десятилетие перемен // *Ab Imperio*. – 2003. – № 2. – С. 442.

⁶ Західні дослідники, що спеціалізуються на дослідженні проблем з історії Голокосту на теренах України, насамперед посилаються на видання: «Бабий Яр: человек, власть, история»; «Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 гг.».

⁷ Карел Беркгоф, Дітер Поль, Омер Бартов, Петро Потічний, Говард Астер, Марко Царинник, Іван-Павло Химка, Олександр Прусін, Маргін Дін, Венді Лауер, Вільфрід Їльге та ін.

⁸ Наприклад, див.: *Калакура Я.* Українська історіографія. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.; *Кучер В.І., Гриневич В.А., Коваль В.С.* Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К.: Генеза, 2003. – 581 с.

⁹ *Баран В., Бойко О., Верстюк В., Віднянський С., Греченко В.* Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ століття. – К.: Парламентське видавництво, 2007. – 1028 с.

евреїв у період нацистської окупації. Отже, від локальних відомостей в академічних виданнях п'ятирічної давнини до фактично повного зникнення проблематики Голокосту з публікацій останніх двох років – таким є «розвиток» ставлення до Holocaust Studies з боку авторів академічних видань з історії України ХХ ст. Дослідник новітньої історії країн Східної Європи Стефан Родевальд, аналізуючи ситуацію з дослідженнями і пам'яттю про історію Голокосту в Україні, Росії та Литві на сучасному етапі, характеризує стан цієї проблематики в нашій країні як маргінальний. Зокрема, констатує певні досягнення в дослідженні та викладанні історії Голокосту в Україні з боку громадських, наукових й освітянських організацій, Родевальд зауважує, що вони фактично не підтримуються державними інституціями, а відтак не інтегруються до національного історичного нарративу, залишаючись на узбіччі суспільної свідомості¹⁰.

У виданнях на кшталт «Політичної історії України» фактично презентується концепція монокультурного або навіть моноетнічного історичного розвитку України, хоч нині в українській історичній науці існує також полікультурний підхід до української історії і культури¹¹, інтегральною частиною якого є сприйняття української історії як історії народів, що населяли країну, в тому числі і євреїв.

Яскравим свідомством такого підходу в царині вивчення історії Другої світової війни в Україні є збірки наукових статей, які з 2006 р. оприлюднюються за результатами конференції «Друга світова війна і доля народів України»¹². В них досить докладно висвітлено долю багатьох народів України в роки нацистської окупації. Ініціаторами конференцій і публікацій виступають Комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру й Український центр вивчення історії Голокосту за підтримки Державного комітету у справах національностей та релігій. До речі, активну участь у роботі конференцій беруть академічні інститути і вчені-історики, які є авторами вже згадуваної книжки з політичної історії України ХХ–ХХІ ст. Вони, як правило, виступають зі змістовними доповідями, присвяченими долі кримських татар, поляків, євреїв, німців, чехів та інших народів України. Однак коли справа стосується підготовки так званих «офіційних» видань, оформених грифом Академії наук, Кабінетом міністрів і державною підтримкою, то до цих видань матеріали з історії національних меншин, у тому числі з єврейської, не потрапляють.

¹⁰ Rohdewald S. Post-Soviet Remembrance of the Holocaust and National Memories of the Second World War in Russia, Ukraine and Lithuania // *Forum for Modern Language Studies*. – 2008. – № 44 (2). – Р. 173–184.

¹¹ Напр., навчальні посібники з історії України Наталії Яковенко та Ярослава Грицака.

¹² Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукр. наук. конф. – К.: Сфера, 2005. – 220 с.; Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукр. наук. конф., м. Київ, 30–31 жовтня 2006 р. – К.: Зовнішторгвидав, 2007. – 414 с.

На відміну від української, в європейській історіографії полікультурний підхід нині є домінуючим. Досить навести красномовний приклад Польщі, яка прагне вибудувати в суспільстві об'єктивну модель історичної пам'яті. Сьогодні для дискусії відкрито такі гострі сюжети польської історії ХХ ст., як розстріл польських офіцерів сталінським НКВД 1940 р. у Катині, насильницькі депортації німців із Західної Польщі 1945 р., які здійснювали поляки, знищення польських сіл на Волині 1943 р. українськими силами, погроми євреїв, які здійснювали поляки без участі нацистів в Єдвабне 1941 р., та вже післявоєнний погром у Кьольці 1946 р., не припиняються дискусії за книгами Януша Гросса «Сусіди» і «Страх», що присвячені цим погромам¹³. Це приклад відповідальності за пам'ять про минуле.

Дуже складно зрозуміти причини та мотивацію авторів поіменованого дослідження, а також багатьох університетських підручників, які наполегливо не хочуть бачити «єврейського» та, власне, й інших «профілів» в українській історії. Якщо десять років тому ще писали про вплив пострадянських стереотипів в історіографії, про табу, які існували в радянські часи на вивчення юдаїки тощо, то нині пояснювати монокультурний і моноетнічний підхід до історії України у такий спосіб, зонайменше, несерйозно. Тут, на наш погляд, існує нерозуміння або небажання бачити і представляти національну історію як багатокультурну, а єврейську історію як її складову. У такому підході простежується тенденція до вилучення образу «іншого» з власної історії, або стереотипне бачення в образі «іншого» лише «чужого». Напевне, комфортніше і простіше говорити «про нас» і «про них», наприклад, «про наш Голодомор» і «про їхній Голокост»¹⁴. Внаслідок такого підходу поступово формується модель історичної пам'яті, в якій Голокост не має жодного зв'язку з національною історією, а отже, український контекст Голокосту залишається невідомим суспільству, і що особливо небезпечно, – невідомим і незрозумілим для української молоді¹⁵. Внаслідок саме такої політики формування пам'яті про минуле або культури пам'яті, у суспільстві складається враження

---

¹³ Див.: *Вилсгала А.* Карусель із сусідами // *Критика*. – 2008. – № 4. – С. 22–24.

¹⁴ Наприклад, 19 червня 2008 р. у Києві відбулася публічна презентація українського перекладу книжки Алена Безансона «Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність Голокосту». Професор Юрій Шаповал під час свого виступу підкреслив, що «...дуже важливим є розповсюдити знання про наш український Голокост (маючи на увазі трагедію Голодомору) серед європейської громадськості». Тут ми бачимо яскравий приклад некоректного використання терміна «Голокост».

¹⁵ Див. напр.: *Іванова О.* Конструювання колективної пам'яті про Голокост в Україні // *Ab Imperio*. – 2004. – № 2. – С. 369–392; *Jilge W.* Competing Victimhoods – Post-Soviet Ukrainian Narratives on World War II // *Shared History – Divided Memory. Jews and others in Soviet-Occupied Poland, 1939–1941* / Eds. E. Barkan, E. Cole, K. Struve. – Leipziger Universitätsverlag GmbH. – 2007 (*dani* – Shared History–Divided Memory). – P. 103–131.

про історію Голокосту як про подію, що відбувалася в Європі, а для України залишається чужою.

Практично ігноруються або замовчуються численні дослідження західної, та й вітчизняної української історіографії, в яких наводиться загальновідомий факт, який важко заперечити, що *першочерговими* жертвами німецької окупації на українських землях, як і в інших країнах Європи, були євреї¹⁶. Більше того, останнім часом дедалі прийнятнішим серед частини українських істориків стає екстраполювання самого терміна Голокост на події, пов'язані з Голодомором в Україні 1932–1933 рр. У цьому контексті вживання словосполучення «*український Голокост*» стосовно Голодомору не лише не сприяє формуванню об'єктивної історичної пам'яті про минуле, а й призводить до фальсифікації історії (про дискусію з приводу терміна «український Голокост» див. нижче, коли йтиметься про суспільний і політичний аспекти проблеми). Таким чином, українська політика пам'яті про Голокост в існуючій тенденції певною мірою наслідує радянську культуру пам'яті, відсуваючи на маргінес ту обставину, що жертвами Голокосту були саме євреї¹⁷.

Однак місце Голокосту в історичній пам'яті українського суспільства не обмежується лише тенденцією повного чи часткового замовчування або подання цієї трагедії як такої, що не входить у наратив національної історії. Ця тенденція (а можливо, і стратегія) фактично репрезентує монокультурний підхід до модерної історії України. Інша тенденція, якщо говорити про науковий аспект формування пам'яті про Голокост в українському суспільстві, – це полікультурний підхід до історії України, який безперечно розглядає історію Голокосту на українських землях як інтегральну частину історії України часів Другої світової війни і ХХ ст. у цілому. Вона представлена як у працях українських істориків в Україні й діаспорі, так і наших західних колег, що спеціалізуються на вивченні проблем історії війни на території України, аспектів окупаційного режиму

¹⁶ Див., нап.: *Pohl D. Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens.* – München: Oldenbourg, 1997. – 453 s.; *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization / Eds. R. Brandon, W. Lower.* – Bloomington: Indiana University Press: In association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2008. – IX, 378 p. (*dani* – The Shoah in Ukraine); *Pohl D. Anti-Jewish Pogroms in Western Ukraine – A Research Agenda // Shared History—Divided Memory.* – P. 303–313.

¹⁷ Про жорстокість й тотальність Голокосту на теренах України див., наприклад: *Bartov O. Erased. Vanishing traces of Jewish Galicia in present-day Ukraine.* – Princeton: Princeton University Press, 2007. – XVII, 232 p.; *Lower W. Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine.* – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005. – 307 с.; *Spector Sh. The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944.* – Jerusalem: Yad Vashem, Federation of Volhynian Jews, 1990. – 383 p.; *Berkhoff K.C. Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule.* – Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, 2004. – 463 p.

і, зокрема, українського контексту історії Голокосту. Вона підтримана деякими незалежними гуманітарними періодичними виданнями, суспільними науковими й освітянськими організаціями¹⁸ і, на жаль, абсолютно недостатньо або зовсім не підтримується багатьма (але такі не всіма) державними структурами та інституціями. В цій ситуації риторичним видається питання про переважання однієї із цих тенденцій та її вплив на українське суспільство. Тенденція ігнорування пам'яті про Голокост як про частину української історії¹⁹ посідає в науці та суспільстві *провідні позиції*. Такий підхід в науковому аспекті розглянутої проблематики (в значній частині сучасної української історіографії) тісно пов'язаний з політичним аспектом збереження пам'яті про Голокост в українському соціумі і, безсумнівно, впливає на викладання цієї теми в сучасній Україні.

Педагогічний аспект даної проблематики становить великий інтерес і є не менш важливим, ніж наукові студії з історії Голокосту, оскільки саме за допомогою зваженого й осмисленого викладання цієї теми ми маємо шанс зберегти для майбутніх поколінь пам'ять про долю українського єврейства.

Спочатку здається доречним стисло проаналізувати генезис викладання теми історії Голокосту в Україні в системі державної і неформальної освіти. У сфері державної освіти починаючи з другої половини 1990-х рр. цю тему було включено в офіційний шкільний курс, в базові історичні курси з історії України й з Всесвітньої історії. Проте на викладання теми Голокосту за шкільною програмою не було відведено навіть одного повноцінного уроку: її включено в тему «Нацистський окупаційний режим», на яку виділяється одна навчальна година. 2000 р. Міністерством освіти та науки України було ухвалено рішення рекомендувати університетам запровадити спецкурс з історії Голокосту в Європі й Україні. Цей факт, імовірно, був пов'язаний з Міжнародним форумом у Стокгольмі, який відбувся в січні 2000 р. і на якому Україна приєдналася до Декларації про збереження пам'яті про Голокост в сучасному світі шляхом дослідження й викладання цієї теми²⁰. З 2006 р. в екзаменаційних білетах з історії для випускних класів середніх

¹⁸ Тут можна назвати Громадський комітет для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру (Комітет «Бабин Яр»), Конгрес національних громад України, Український центр вивчення історії Голокосту, Всеукраїнську асоціацію викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба», часопис «Критика», незалежний культурологічний часопис «І», видавництво «Дух і Літера» та ін.

¹⁹ В цьому місці важливо відзначити, що йдеться не про заперечення Голокосту чи заборону на його дослідження та викладання, а про витіснення цієї проблематики з наративу Другої світової війни на теренах України, з проблематики геноцидів, що відбулись у ХХ ст. на наших землях.

²⁰ Мається на увазі декларація Стокгольмського форуму 2000 р. про збереження пам'яті про Голокост.

загальноосвітніх шкіл з'явилися питання з історії Голокосту. Таким чином, з формальної точки зору, з погляду держави в особі Міністерства освіти та науки України, викладання теми Голокосту не лише дозволено, а й включено в офіційні навчальні курси, таким чином існує повна «легітимність» у викладанні теми. Однак, на превеликий жаль, за всієї бездоганності формального боку, реальна можливість викладати історію Голокосту в рамках державної середньої освіти в Україні сьогодні фактично відсутня. Це є наслідком глобальної причини – йдеться про домінуючий принцип викладання історії, що зветься етноцентричним чи монокультурним, моноетнічним, що стосується не лише вивчення історії Голокосту чи історії та культури українського єврейства, а й вивчення та викладання історії поляків, кримських татар, німців, ромів чи греків тощо.

Певною мірою це є консервацією радянської традиції замовчування історії Голокосту на українській землі. Якщо в радянських підручниках взагалі не було згадки про знищення євреїв, то в більшості нових українських підручників, які є обов'язковими завдяки рекомендації Міністерства освіти та науки, згадування про Голокост не мають жодного зв'язку з національною історією²¹. А головне – чому не існує реальної можливості в рамках шкільних уроків історії викладати історію Голокосту? Два вирішальні чинники дають нам відповідь на це запитання: попри наявність у програмі з історії України й всесвітньої історії згадування про Голокост, на вивчення цієї теми пропонується програма не дає часу, тобто навчальних годин; другий чинник – відсутність у рекомендацій міністерських підручниках скільки-небудь логічно виваженої інформації з історії Голокосту, що була б «вбудована» в курс національної історії й давала б знання про Голокост як про інтегральну частину історії України ХХ ст.

Відтак програма, що діє сьогодні, вимагає від вчителя історії фактично тільки згадки про Голокост без історичного контексту²². Юрій Комаров, вчитель-методист із Києва, рецензент навчальної літератури з історії, який підготував спеціальне дослідження, де порівнюється подання теми Голокосту в підручниках України, Німеччини й Великобританії, пише, що при такому підході, з урахуванням учнівської психології, на запитання про те, чи має відношення Бабин Яр до Голокосту, ймовірноше отримаємо негативну відповідь²³. Професор Олена Іванова з Харкова, вивчаючи сприйняття Голокосту українськими школярами, дійшла

²¹ Див.: *Ільге В.* Змагання жертв // *Критика*. – 2006. – № 5. – С. 14–16; *Іванова О.* Зазн. праця. – С. 391; *Турченко Ф.* Новітня історія України. Ч. 1: 1917–1945. – К., 1994; *Турченко Ф.Г., Панченко П.П., Тимченко С.М.* Новітня історія України (1929 – початок ХХІ ст.): Підруч. для 11 кл. загальноосв. навч. закл. – Вид. 5-те, доопр. й доповн. – К.: Генеза, 2006. – 384 с.

²² Див.: *Іванова О.* Зазн. праця. – С. 377; *Комаров Ю.* Формальні можливості: місце теми Голокосту в навчальних курсах МОН України // *Уроки Голокосту*: Інформ.-педагог. бюлетень Українського центру вивчення історії Голокосту. – 2008. – № 2 (14). – С. 4–6.

²³ Там само.

висновку, що для них «єврейський Голокост залишається дуже абстрактною й чужою подією, що не має ніякого відношення до національної пам'яті»²⁴.

Але існує й другий бік педагогічного аспекту формування в українському суспільстві пам'яті про Голокост, зокрема, викладання цієї тематики в рамках неформальної освіти. Від початку, тобто за останні 12 років, така освіта досягла помітних результатів, а останні два роки почала впливати як на державну освіту, так і на усвідомлення українським суспільством або принаймні певною його частиною (шкільне, студентське, вчительське і навіть наукове академічне середовище) відповідальності за пам'ять про цю історію. Олена Іванова у своєму дослідженні підкреслює, що через відсутність виразної шкільної освіти з цієї теми, важливого значення набуває альтернативна інформація про український контекст Голокосту. Таку інформацію вчителі одержують, беручи участь у різних видах неформальної освіти, пов'язаних з викладанням історії Голокосту в пострадянській Україні.

Неформальну освіту за темою Голокосту представлено переважно діяльністю неурядових наукових і освітніх організацій²⁵, які в останнє десятиліття фактично без протекції з боку державних структур зуміли створити певну систему викладання історії Голокосту (постійні навчально-методичні семінари для вчителів, видання навчальної літератури, робота зі школярами й студентами, семінари для викладачів університетів, конкурси творчих робіт, літні школи, стажування у світових центрах із вивчення Голокосту), що поступово почала впливати на формальну освіту. Ті викладачі, які брали участь у проєктах НУО з теми Голокосту в рамках визначеної шкільної діяльності вже використовують матеріали, що виходять далеко за межі офіційної програми й підручників.

Ю. Комаров у своєму дослідженні відзначає: «...можливості діяльності вчителя по вивченню теми Голокосту в рамках діючих програм та існуючих підручників дуже обмежені, якщо користуватися винятково програмою й підручниками (а це норма для переважної більшості вчителів). Одночасно вчитель, що хоче дійсно вивчати тему Голокосту, не має офіційних перешкод, але існує ряд проблем: навчальні матеріали, розподіл навчального часу й інші. Ці проблеми, звичайно, можна перебороти – використовуючи хоча б матеріали Українського центру вивчення історії Голокосту, численні матеріали з мережі Інтернет. Але для цього необхідно, по-перше, бажання вчителя, по-друге – можливості. А вони, особливо в провінції, не такі вже й значні»²⁶. Таким чином, намагаючись дуже стисло викласти ставлення держави до викладання

---

²⁴ Іванова О. Зазн. праця. – С. 391.

²⁵ Тут можна назвати Комітет «Бабин Яр», Конгрес національних громад України, Український центр вивчення історії Голокосту, Асоціацію вчителів історії «Нова Доба», Центр «Ткума» та ін.

²⁶ Комаров Ю. Зазн. праця. – С. 4–6.

цієї теми, можна констатувати, що на відміну від радянського часу табу на вивчення історії Голокосту вже немає, проте й державна політика щодо створення умов для вивчення цієї теми також відсутня. Те, чого досягла Україна за останнє десятиріччя в сфері збереження пам'яті про Голокост як частину своєї історії, переважно, результатом діяльності громадських неурядових наукових й освітніх організацій. А свою педагогічну роботу ці організації здійснюють, отримуючи фінансову підтримку на вивчення історії Голокосту й виховання міжетнічної толерантності в Україні з різних закордонних фондів і організацій.

Відомо, що європейський підхід до вивчення історії Голокосту базується на тому, що ця тема має передовсім загальнолюдський характер. Тому в світі, а також в Європі виховання молоді в дусі міжетнічної та міжрелігійної толерантності, неприйняття всіх форм ксенофобії, дискримінації й расизму зазвичай відбувається через вивчення історії Голокосту, як прикладу безпрецедентної міжетнічної нетолерантності в історії ХХ ст. Саме такі проекти проводять в Україні НУО в співпраці, наприклад, з Музеєм «Дім Анни Франк», урядом Королівства Нідерландів, Європейською комісією для збереження пам'яті про Голокост шляхом дослідження й викладання (International Task Force), ОБСЄ²⁷. Всі ці проекти здійснюються в Україні без належної уваги з боку держави. Відповідальність за їхні результати покладено на українські НУО, які, безсумнівно, є важливим сегментом громадянського суспільства в сучасній Україні.

Тут варто підкреслити одну важливу особливість, а саме кардинальну відмінність діяльності неурядових громадських, наукових і освітніх організацій в Україні й в інших країнах. Вона полягає у повній відсутності будь-якої (моральної, інституціональної, фінансової, матеріальної, репрезентативної) підтримки держави. Як доказ порівняймо статус і становище Українського центру вивчення історії Голокосту й таких самих науково-освітніх організацій за межами України, які є партнерами українського Центру. Кілька прикладів. Центр з вивчення Голокосту й релігійних меншин в Осло (Норвегія), Центр з вивчення Голокосту та геноцидів в Амстердамі (Нідерланди), Інститут пам'яті Голокосту в Бухаресті (Румунія) створено, як і український Центр, у період з 2002 по 2004 рік. На відміну від українського Центру, всі вони працюють як центри для збереження пам'яті про національну історію при університетах або інших державних установах, мають постійну, в тому числі й фінансову, підтримку від держави, яка була ініціатором їх створення.

І, нарешті, зупинимося на суспільно-політичному або політичному аспекті формування в українському суспільстві пам'яті про Голокост. Безперечно, що

²⁷ International Task Force – Міжнародна група для збереження пам'яті про Голокост шляхом вивчення, викладання, меморіалізації. Створена 1998 р. при сприянні Ради Європи. Див.: <http://holocausttaskforce.org>.

все, про що йшлося раніше, а саме науковий і педагогічний компоненти або аспекти формування пам'яті про долю українського єврейства в роки нацизму й Другої світової війни є складовими частинами політичного аспекту розглянутої проблеми, тому що вони тою чи іншою мірою спонукають суспільство й державу реагувати на неї. Українська політика пам'яті про Голокост, якщо така й існує, є продовженням радянської культури пам'яті, яка, як відомо, ніколи не виокремлювала єврейських жертв Другої світової війни. Важливим аспектом цієї проблеми є питання увічнення пам'яті про Голокост й публічні дискусії на цю тему, адже саме вони довершають картину теми, що її проаналізовано у статті, і дозволять відтворити правдивий стан зі збереженням пам'яті про Голокост у сучасній Україні.

Державна політика зі збереження пам'яті про Голокост в Україні шляхом встановлення пам'ятних знаків на місцях масових розстрілів українських євреїв, по суті, відсутня з простої причини: немає розуміння того, що трагедія євреїв – частина спільної історії України, натомість є стереотипне переконання або упередження, що це єврейська історія й трагедія, тож нехай євреї і думають про те, як вшанувати власну пам'ять. Внаслідок такого підходу склалася ситуація, коли й дотепер у Бабиному Яру не існує Національного меморіалу пам'яті жертв нацизму; 27 січня – Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту – не відзначається на державному рівні, попри те, що Україна приєдналася до Стокгольмської декларації 2000 р.; не існує жодного державного Музею історії Голокосту. Всупереч цьому внаслідок діяльності єврейських громад, громадських організацій, приватних осіб, приватних пожегтовувань²⁸ майже у всіх регіонах країни, де були гетто або місця розстрілів, встановлено пам'ятні знаки або пам'ятники. Але гарантії протекції або захисту цих меморіальних місць з боку державної влади досі відсутні.

Публічних дискусій про Голокост як про частину спільної історії сьогодні в українському суспільстві, за поодинокими винятками²⁹, фактично немає. Але є, на превеликий жаль, «змагання жертв»³⁰, коли «дослідники» підраховують померлих у Голодоморі і знищених у Голокості, коли абсолютно некоректно використовується термін «український Голокост» щодо історії

---

²⁸ Я можу назвати декількох моїх колег, яких знав особисто: Борис Гідалевич, за безпосередньою участю якого в Одеській області було встановлено 22 пам'ятних знака на честь загиблих євреїв Одеси і Трансністрії; Ілля Кабанчик, який самостійно встановив десятки знаків на пам'ять знищених євреїв Галичини та Волині. Таким чином, ці мужні люди, ентузіасти обійшлися без держави, виконавши її пряме завдання.

²⁹ Можна знову згадати дискусію на шпальтах «Критики» в №№ 4, 5, 9, 10 за 2005 рік.

³⁰ *Ільге В.* Зазн. праця. – С. 14–16; *Дитч Й.* Поборюючи «Нюрнберзьку історіографію» Голодомору // *Голокост і сучасність*. – 2008. – № 1 (3). – С. 7–26; *Кульчицький С.* Голодомор в Україні й український Голокост // *Голокост і сучасність*. – 2008. – № 1 (3). – С. 88–98.

Голодомору³¹, тоді як для світової історіографії це термінологічне словосполучення означає тільки одне: тотальний геноцид українських євреїв у часи нацистської окупації України. Оцінюючи Голодомор і Голокост, маємо можливість говорити про паралелі, особливості й відмінності, проте в будь-якому випадку не порівнювати прямолінійно ці події. Маючи на увазі типологію Голодомору і Голокосту, маємо писати про жахливість і немилосердність обох трагедій, антилюдську спрямованість обох тоталітарних ідеологій та практик. Визначаючи особливості, маємо з погляду історичної об'єктивності говорити про різне ідеологічне підґрунтя обох трагедій, різні наміри організаторів, плани, підходи тощо.

Ситуація, що склалася в українській науці, та й в українському суспільстві в цілому, є наслідком того, що дотепер не сформовано полікультурного підходу до історичного минулого, немає розуміння відповідальності за пам'ять про минуле, хоч би яким важким воно було, не засуджено історично (та й юридично) не лише нацистські злочини, а й злочини сталінського режиму, а відтак фактично відсутня коректна модель історичної пам'яті про історію ХХ століття в цілому і про історію Другої світової війни зокрема³².

У дослідженні історика Омера Бартова, присвяченому зниклим єврейським громадам на Західній Україні, зазначається, що монументи на місцях масових вбивств євреїв перебувають на узбіччі публічної пам'яті. Після 1991 р., пише він, у цьому регіоні переважають пам'ятники й музеї героям ОУН і УПА. Іноді, здається, що на історію євреїв воєнного часу «надбудовують» національні пам'ятники, щоб забути іншу «націю-жертву»³³. Отже, українська політика пам'яті про Голокост (або відсутність такої політики) нівелює ту обставину, що його жертвами були саме євреї. Німецький історик Вільфрід Їльге зауважує ще один дуже важливий факт. Брак інформації про український контекст Голокосту, що існує в сучасному українському суспільстві, має парадоксальні наслідки: виїмка з національного наративу не лише «темних сторін», а й численних прикладів того, як самовіддані українці рятували євреїв. Відтак зосередженість української історіографії на т.зв. «етноцентричній парадигмі», тобто презентації історії України тільки як історії українців, без культурного внеску в українську історію національних меншин, на моноетнічному образі історії призводить до того, що мовчання або брак збалансованої інформації про українсько-єврейські взаємини під час німецької окупації не дає можливості перебороти стереотипи щодо «українців-антисемітів»³⁴.

³¹ Там само.

³² Див.: *Безансон А.* Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність Голокосту / З фр. пер. Т. Марусик. – К.: Унів. вид-во ПульсарИ, 2007. – 136 с.; *Витсгала А.* Зазн. праця. – С. 22–24.

³³ *Bartov O.* Op. cit. – P. 201.

³⁴ *Комаров Ю.* Зазн. праця. – С. 4–6.

Можливо, зараз нам потрібна відкрита й гостра дискусія щодо не «чужого» споконвічно, а просто «іншого». Можливо, має рацію вже згадуваний Вільфрід Їльге, наголошуючи на тому, що різні досвіди війни (український, єврейський, кримськотатарський, польський, радянський тощо. – *А.П.*) будуть сприяти національній консолідації більше, ніж офіційні заяви, рішення, які пропонують прийняти «правдивий» образ історії³⁵. В історії кожного з народів криється пам'ять, чи, скоріше, різні пам'яті, що не знаходять дотику, а отже, не доповнюють одна одну і не створюють спільної коректної картини історичної миттєвості, а протистоять чи змагаються одна проти одної, що призводить до однозначності, агресивності й максимальної інтолерантності нині й ще більш небезпечної нетерпимості в майбутньому.

Шлях виходу з цієї ситуації у визнанні історії, примиренні, відповідальному порівнянні, у відповідальності. Німецький історик Гвідо Кнопп³⁶ написав, що Голокост був у німецькій історії, був у його власній історії, а ми відповідальні за свою історію. Але найважливіше, пише він, що ми не відповідальні за минуле, ми відповідальні за пам'ять про минуле... Сьогодні ця відповідальність потрібна й важлива для українського суспільства.

---

³⁵ *Jilge W.* Op. cit. – P. 103–113.

³⁶ *Кнопп Г.* Холокост. – X., 2006. – 228 с.